

Тонне О. Сутність, ознаки та специфіка формування суб'єктної позиції учнів з особливим освітнім запитом в умовах приватних допоміжних занять. *Освіта. Інноватика. Практика*, 2025. Том 13, № 1. С. 83-92. <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol13i1-011>.

Tonne O. Sutnist, oznaky ta spetsyfika formuvannya subiektnoi pozytsii uchniv z osoblyvym osvithnim zapytom v umovakh pryvatnykh dopomizhnykh zaniat [Essence, signs and specificity of formation of subject position of students with special educational needs in the conditions of private auxiliary classes]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 2025. Vol. 13, No 1. S. 83-92. <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol13i1-011>.

УДК 37.06:37-056

DOI: 10.31110/2616-650X-vol13i1-011

Олена ТОННЕ

Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9257-4690>
 olenatonne2023@gmail.com

СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ ТА СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМ ОСВІТНІМ ЗАПИТОМ В УМОВАХ ПРИВАТНИХ ДОПОМІЖНИХ ЗАНЯТЬ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному осмисленню, систематизації та узагальненню результатів дослідження феномену приватних допоміжних занять, які сприяють формуванню суб'єктної позиції учнів з особливим освітнім запитом. В сучасній освіті актуальною є проблема формування суб'єктної позиції учнів, що розуміється як умова безпеки життя. Відповідно до теорії поколінь, виділено умови, в яких зростають і розвиваються сучасні діти, які принципово відрізняються від усіх попередніх часових періодів, і впливають на психологічні та емоційні аспекти що визначають особливості учнів в освітньому процесі. Проаналізовано поняття «суб'єкт», «суб'єктна позиція», «особливий освітній запит». Представлено характеристику дітей з особливим освітнім запитом з метою виявити особливості учнів, яким потрібні приватні допоміжні заняття. В результаті вивчення особливостей дітей з особливим освітнім запитом виявлено, що проявом суб'єктної позиції учня є усвідомлення ним власного особливого освітнього запиту та прийняття цілеспрямованих зусиль його задоволення. Аналіз досліджень з означеної проблеми показав, що рівень сформованості, розвиток та прояв суб'єктності дитини залежать від низки факторів, таких як особистісні якості учня; наявність/відсутність соціального досвіду; зміст, складність та новизна діяльності; склад учасників діяльності та їх взаємовідносини; наявність/відсутність дефіцитів розвитку та особливостей стану здоров'я. Приватні допоміжні заняття, орієнтовані на задоволення особливого освітнього запиту учня, сприяють усвідомленню дитиною свого права на самостійні рішення та дії. Специфіка даних занять забезпечує формування суб'єктної позиції через визначення дитиною мети заняття, участі в обговоренні його змісту (плану занять); можливість визначати форми діяльності, спираючись на самоаналіз; участь у цілепокладанні власної діяльності та її осмисленні; надання права учню визначати самому зміст та обсяг своєї діяльності на занятті; можливість оцінювати свою діяльність; аналіз ефективності роботи на занятті.

Ключові слова: індивідуалізація навчання; суб'єктна позиція учня; особливі освітні потреби; особливий освітній запит; приватні допоміжні заняття.

Olena TONNE

Municipal Institution "Zaporizhzhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education" of Zaporizhzhia Regional Council, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9257-4690>
 olenatonne2023@gmail.com

ESSENCE, SIGNS AND SPECIFICITY OF FORMATION OF SUBJECT POSITION OF STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN THE CONDITIONS OF PRIVATE AUXILIARY CLASSES

Abstract. The article is devoted to the theoretical understanding, systematization and generalization of the results of the study of the phenomenon of private auxiliary classes, which contribute to the formation of the subjective position of students with special educational needs. In modern education, the problem of forming the subjective position of students, which is understood as a condition for life security, is relevant. According to the theory of generations, the conditions in which modern children grow and develop are highlighted, which are fundamentally different from all previous time periods and affect the psychological and emotional aspects that determine the characteristics of students in the educational process. The concepts of "subject", "subject position", "special educational request" are analyzed. The characteristics of children with special educational requests are presented in order to identify the characteristics of students who need private additional classes. As a result of studying the characteristics of children with special educational requests, it was found that the manifestation of the student's subjective position is his awareness of his own special educational request and the adoption of purposeful efforts to satisfy it. Analysis of research on the specified problem showed that the level of formation, development and manifestation of the child's subjectivity depend on a number of factors, such as the student's personal qualities; the presence/absence of social experience; the content, complexity and novelty of the activity; the composition of the participants in the activity and their relationships; the presence/absence of developmental deficits and health characteristics. Private support classes, focused on satisfying the student's special educational needs, contribute to the child's awareness of his right to independent decisions and actions. The specificity of these classes ensures the formation of a subjective position through the child's determination of the purpose of the class, participation in discussing its content (class plan); the ability to determine the forms of activity, based on self-analysis; participation in setting goals for his own activity and its comprehension; granting the student the right to determine the content and scope of his activity in the class; the ability to evaluate his activity; analysis of the effectiveness of work in the class.

Keywords: individualization of learning; subjective position of the student; special educational needs; special educational needs; private support classes.

Постановка проблеми. Особливості сучасного суспільства, цифровізація середовища та зовнішньополітична обстановка зумовлюють важливість цілеспрямованої роботи з формування системи цінностей, моральних орієнтирів та суб'єктної позиції учнів. Одним із пріоритетних напрямів модернізації української освіти є індивідуалізація навчання, його наближення до сутності кожної дитини, конкретних здібностей, майбутньої життєвої траєкторії людини, дитиноцентризм в освіті. Ідеться про таку організацію освітнього (навчального) процесу, за якого враховуються вибір змісту, методів і засобів, темпу навчання, індивідуальні особливості учнів, рівень їхнього розвитку [7].

У сучасній освіті спостерігається тенденція збільшення кількості дітей, які потребують забезпечення індивідуалізації навчання, освітній процес яких, в умовах масової школи, викликає утруднення. У зв'язку зі зменшенням стійкості соціальних контактів та підвищенням тривожності учнів в умовах військового стану виникає небезпека прояву деструктивної та саморуйнівної поведінки.

Особливі освітні потреби – це потреба в умовах, які дозволяють оптимально реалізувати актуальні та потенційні можливості (когнітивні, енергетичні, емоційно-вольові, мотиваційні та інші), які може виявити суб'єкт під час навчання. З когнітивних складових це володіння розумовими операціями, можливості сприйняття, розуміння та збереження сприйнятої інформації, активний і пасивний словник і накопичені знання й уявлення. До енергетичних можливостей відносяться розумова активність і працездатність, а до емоційно-вольових – спрямованість активності, пізнавальна мотивація, можливості зосередження і утримання уваги та інше [12].

У Законі України «Про освіту» термін «особливі освітні потреби» використовується щодо поняття «інклюзивна освіта» [5]. Таким чином, у визначенні особливих освітніх потреб ключовою є характеристика «недоліки в розвитку дитини», у той час як у світі в нормотипових школярів виникає потреба у заняттях поза освітньої організації (зокрема репетиторських), які задовольняють особливий освітній запит. Аналіз практики показує, що зазначене вище визначення особливих освітніх потреб є недостатньо ємним і не включає всі категорії дітей, які сьогодні потребують індивідуалізації освітнього процесу, створення особливих умов та організації необхідного психологопедагогічного супроводу.

Фактично сьогодні зростає кількість дітей, які хочуть усвідомлено та цілеспрямовано рухатися в освітньому просторі, потребують психолого-педагогічного супроводу, та батьків, які залучені до організації освітнього процесу дитини. Таким чином, визначається проблема формування актуального освітнього запиту, який погодить наміри батьків з інтересами та прагненнями дитини.

Особливі освітні запити визначаються індивідуальними особливостями дітей, їх вимогами та прагненнями до освіти. При цьому практика показує поширеність суб'єкт-об'єктної взаємодії в процесі індивідуальних занять, що зводиться до виконання учнем вказівок вчителя. Щоб уникнути «натягування» на миттєвий результат, необхідно формувати суб'єктну позицію учня, що передбачає усвідомлення дитиною проблеми, можливостей, а також побудови індивідуальної освітньої траєкторії.

Дитиноцентризм, пріоритет на індивідуальності та суб'єктності учня зафіксовано в низці нормативних документів, які регулюють діяльність освітніх установ. Зокрема, у Концепції Нової української школи зазначається, що кожна дитина – неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями. З огляду на це, метою сучасної освіти є допомога в розкритті та розвитку здібностей, талантів і можливостей кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками [9].

Прояв та формування суб'єктної позиції учня істотно залежить від характеру його взаємодії з педагогом, батьками та однолітками. Одже, актуальною є проблема формування суб'єктної позиції учнів, що розуміється як умова безпеки життя. Найбільш сприятливим для вирішення цього завдання є суб'єкт-суб'єктні відносини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагоме значення в розробленні окресленої проблеми мають праці Б. Ананьєва, Л. Божович, О. Запорожця, О. Леонтьєва, Х. Лійметса, Б. Ломова, А. Мудрика, В. М'ясищева, де розкриваються теоретичні положення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, конкретизуються різні її форми, вивчається їх продуктивність у навчальній діяльності.

В. Сластьонін пише, що «людина формується в процесі діяльності, яка забезпечує наукове освоєння дійсності, збуджує інтерес, почуття, породжує нові потреби, активізує волю, енергію – все те, що є будівельним матеріалом для розвитку та становлення особистості». Характеристикою суб'єкта є здатність перетворювати самого себе і своє оточення, яке стає умовою формування і розвитку нових властивостей особистості як суб'єкта життєдіяльності [7].

Українські дослідники продовжували пошук інтерпретаційних підходів до розкриття особливостей становлення особистості та детермінації її активності в пізнанні й засвоєнні навколишньої дійсності. Зокрема, у теорії психічного розвитку Г. Костюка дитина постає як суб'єкт, який характеризується віковими особливостями й різним рівнем прояву суб'єктності. В. Татенко констатував, що до 90-х рр. ХХ ст. «суб'єктна» проблематика була представлена лише декількома темами та невеликими публікаціями. Початок ґрунтовних наукових досліджень, у його баченні,

припадає на період відбудови української державності. Зокрема, з'являються результати наукових пошуків М. Боришевського (суб'єктна природа людської психіки на різних етапах онтогенезу, самоактивність), Т. Титаренко (структурно-генетична модель життєвого світу особистості), І. Беха (природа вольової активності). Крім того, активізуються дослідження конкретних аспектів суб'єктного підходу: М. Дригус (проблема суб'єктної детермінації учіння школярів), З. Карпенко (проблема рівнів суб'єктності), Л. Лепіхова (психологічна діагностика феноменів суб'єктності), С. Максименко (організація навчання як засобу саморозвитку суб'єкта учіння) [8, 12, 13, 15]. Поряд з історичною розвідкою суб'єктної проблематики та теоретичним узагальненням широкого дослідницького поля суб'єктних проявів людини, В. Татенком запропоновано власну континуально-генетичну концепцію, у якій суб'єкт – це «істота, що самоінтегрується навколо своєї сутності, самостійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність і розвивається в цій якості впродовж усього життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських відношень» [13, 15].

У контексті навчального співробітництва цю проблему досліджують А. Вербицький, Х. Лійметс, В. Ляудіс, А. Маркова, О. Петровський, В. Рубцова, Д. Фельдштейн. Вчені аналізують умови розвитку суб'єкта, серед яких визначальним вважається спілкування, взаємодія між суб'єктами [3].

Поняття освітнього запиту дедалі частіше зустрічається у науковій літературі. П. Шевченко, І. Осадчий розглядають освітній запит як «очікування батьків (членів сім'ї), пов'язані з навчанням їхньої дитини та адресовані конкретному суб'єкту. Таким суб'єктом може бути як окремих індивід (педагог) так і освітня організація (заклад освіти) загалом [10].

Мета дослідження полягає у розкритті сутності, ознак та особливостей формування суб'єктної позиції учнів з особливим освітнім запитом в умовах приватних допоміжних занять.

Методи дослідження: для досягнення задекларованої мети, нами було використано загальнологічні методи і прийоми дослідження – аналіз, порівняння й узагальнення наукової інформації та її систематизація відповідно до діалектики розвитку зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Індивідуалізація є основною ідеєю сучасної якісної освіти. «За правило, лікарі не призначають усім пацієнтам одні й ті ж самі ліки. Так само вчителі мають персоналізувати свій підхід до навчання залежно від індивідуальності кожної дитини» [3]. Справжня ситуація така, що у частини дітей навчання «на загальних підставах» в умовах масового класу викликає труднощі, при цьому причина не у порушенні інтелекту, а в індивідуальних особливостях дитини. Проблеми в навчанні часто супроводжуються соціально-емоційними проблемами, які викликані невдачами, що повторюються, і ведуть до когнітивних порушень [1].

Відсутність умов та необхідного підходу може призвести до ситуації педагогічної занедбаності, що розуміється як стабільний стан дитини, який характеризується непродуктивними труднощами у соціальній адаптації, негативним наслідком, зниженням інтелекту, порушенням самооцінки, часто аморальними стереотипами у спілкуванні, у деяких випадках відчуженням від суспільства та аморальною поведінкою [1]. Вчені трактують появу у дитини педагогічної занедбаності як результат недостатньої підтримки дорослими.

Заклади освіти створюють умови для навчання осіб з особливими освітніми потребами відповідно до індивідуальної програми розвитку та з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей [5]. Збільшення кількості дітей із особливими освітніми потребами пояснюється, з одного боку, особливостями сучасного покоління дітей, які розвиваються в умовах, відмінних від умов розвитку попередніх поколінь, з іншого – збільшенням кількості дітей з інвалідністю та особливостями розвитку.

Відповідно до теорії поколінь, виділяють умови, в яких ростуть і розвиваються сучасні діти, які принципово відрізняються від усіх попередніх часових періодів, і впливають на психологічні та емоційні аспекти, які визначають такі особливості учнів в освітньому процесі: кліпове мислення і, як наслідок, мозаїчне сприйняття навколишнього світу, дефіцитарне розуміння дійсності; короткочасна концентрація уваги (8 секунд), що тягне за собою складності сприйняття монологічного мовлення та інші когнітивні проблеми; потреба у постійному самовираженні і, як наслідок, емоційна нестриманість; встановлення на гедонізм – діти прагнуть отримати швидкий результат натисканням однієї кнопки; на їхню думку, стати щасливим можна, лише знайшовши свій шлях: якщо на шляху виникають реальні труднощі – це означає, що обрано невірний шлях, потрібно шукати інший; відсутність волі до боротьби для досягнення поставлених довгострокових цілей, готовність змінити намічений план дій у разі труднощів призводять до глибоких розчарувань, психологічних криз, конфліктів з близькими та педагогами; дорослі не є безумовним авторитетом, який би професійний статус не мали, які б посади не обіймали; діти відгукуються на пропозиції взаємодіяти тільки з тими, кого вони поважають, визнають для себе значущими; причому таке відношення зберігається доти, доки дорослий, у тому числі і педагог, є авторитетом, здатний взаємодіяти з дитиною, не вдаючись до примусу, будувати партнерські відносини; поширення інтернету та комп'ютерних технологій веде до зниження стійкості соціальних контактів підлітків; орієнтація суспільства на споживання призводить до маргіналізації

дітей, до зростання девіацій, обмеження дитячої самостійності батьками, що обертається омолодженням неврологічних хвороб, депресій, підвищенням тривожності та агресивності [8].

Звичайним і широко застосовуваним у всьому світі є поняття «дитина з особливими освітніми потребами». Вважається, що концепція особливих освітніх потреб була запропонована в Англії 1978 р. М. Уорнок [12] - як більш позитивний підхід пропонувалося розглядати дитину «не з точки зору конкретної інвалідності, про яку можна судити, що у дитини вона є, а щодо всього, що пов'язано з дитиною, її здібності, фактично всі фактори, які стосуються її освітнього прогресу» [12].

Сьогодні вчені визначають особливі освітні потреби як потреби у спеціальних умовах, необхідних для оптимальної реалізації актуальних та потенційних можливостей (когнітивних, енергетичних та емоційно-вольових, включаючи мотиваційні), які можуть проявитися у дитини з особливостями розвитку у процесі навчання [5]. Це не лише діти з обмеженими можливостями здоров'я, з особливими освітніми потребами або обдаровані діти, але й діти, неуспішні за умов масового класу, які мають особливий освітній запит.

Під освітнім запитом дослідники розуміють, з одного боку, потреби суб'єктів освіти, з іншого – позитивні очікування, пов'язані з діяльністю освітньої установи та сфери освіти загалом [10]. На думку С. Вершловського, освітній запит слід розглядати «з точки зору активної позиції людини щодо власної освіти та потреби у допомозі і підтримці у подоланні освітніх протиріч» [10]. М. Гірнякова розуміє освітній запит як «прояв активності суб'єкта освітнього середовища під час пошуку можливостей, планування та реалізації задоволення своїх освітніх потреб» [3].

Л. Байбородова пов'язує поняття освітнього запиту з актуальними труднощами учня. Дослідники наголошують, що освітній запит сім'ї не завжди має чіткі показники, зрозумілі обом сторонам, а тому ретельного вивчення (уточнення) потребує не лише зміст такого запиту (що запитується), але і його формулювання, понятійний апарат (що вкладається батьками в ті чи інші слова, поняття та терміни)» [1].

Особливості, які характеризують сучасних учнів з особливим освітнім запитом наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Особливості, що характеризують сучасних учнів з особливим освітнім запитом

Група дітей	Характеристика дітей
Діти з особливими освітніми потребами (діти з інвалідністю, діти з обмеженими можливостями здоров'я, діти мігрантів, діти-сироти тощо).	Мають потреби у психолого педагогічному супроводі, який гарантовано системою освіти.
Діти, які зазнають труднощів в освоєнні основних загальноосвітніх програм, розвитку та соціальної адаптації.	Мають слабку навчальну мотивацію, мають потребу в реалізації себе і відчують необхідність успішності в навчальній діяльності.
Обдаровані діти.	Мають високий потенціал щодо вивчення окремих предметів або творчий таланти, і у зв'язку з цим висувають індивідуальні вимоги до рівня підготовки або організаційних моментів в освітньому процесі. Сформовано навички саморозвитку, вміють вчитися самі, необхідна спрямовуюча та координуюча підтримка самоосвіти; часто не терплять позиції тотального підпорядкування та дотримання правил заради правил.
Діти, які мають на меті вступити до певної освітньої організації.	Мають високу мотивацію, прагнуть до досягнення поставленої мети, вважають, що шкільний урок дає лише базові знання. Мають занижену мотивацію, слабкі академічні знання, неузгоджений освітній запит із батьками.
Діти, які прагнуть досягти високих результатів у навчанні.	Прагнуть отримати високий рівень освіти, мають стійку мотивацію, чіткі зрозумілі цілі. Прагнуть вчитися та поглиблювати знання самі, люблять знайти кілька варіантів вирішення одного завдання, ображаються і переживають, коли їх зупиняють у прагненні до самоосвіти; вимагають поваги до себе від себе та оточуючих. Діти, яким батьки висувають високі вимоги під час здобуття освіти.
Діти, які мають труднощі під час навчання у масовому класі.	Повільні (з віку чи характеру), задумливі діти, яким потрібно трохи більше часу на обмірковування інформації та запитань. Уразливі, важко переносять критику, впадають у ступор при підвищенні голосу, які вимагають поважного ставлення до себе. Мають не діагностовані обмежені можливості здоров'я (затримку психічного розвитку) та потребують адаптації навчального матеріалу. Діти з низькою самооцінкою - бояться зробити помилку, потребують додаткових «спроб» для успішної навчальної діяльності. Сором'язливі діти - бояться поставити питання, щоб не бути висміяними.

Група дітей	Характеристика дітей
	<p>Діти, які мають непорозуміння чи конфлікт із учителем - не визнають неповаги та підвищення голосу, жорстких правил, обмежень, суворого контролю; болісно реагують на необґрунтовану критику; дорослий перестав бути для них безумовним авторитетом.</p> <p>Діти з проблемами у взаєминах із однокласниками - бояться відповідати на питання усно, демонструвати будь-які успіхи чи невдачі.</p> <p>Діти, які неадекватно оцінюються батьками, мають неузгоджений освітній запит.</p>

Таким чином, особливості сучасного покоління дітей зумовлюють їхню потребу в індивідуалізації освітнього процесу та задоволення особливого освітнього запиту, що є проявом суб'єктної позиції учня, а саме, є усвідомлення ним особливого освітнього запиту та докладання цілеспрямованих зусиль для його задоволення.

Термін «суб'єктна позиція» складається з двох смислових понять «суб'єкт» («суб'єктний» – «суб'єктність») і «позиція». Проаналізуємо кожний з них.

Поняття «суб'єкт» є міждисциплінарним і використовується в різних науках. У філософії людина як суб'єкт пізнання розглядається у працях Р. Декарта, І. Канта та ін. І. Фітхе вносить таку характеристику суб'єкта як самопізнання [7]. У XIX ст., у період зародження екзистенціалізму (назва з'явилася лише у XX ст.), формулюється центральна характеристика суб'єкта – свобода вибору та відповідальність за свій вибір [7].

У педагогіці ідея ставитися до учня як суб'єкта виникла, на думку вчених, у Стародавній Греції – піфагорійці вважали, що навчання буде успішним, якщо організується доброю волею учня, якщо ж дитину змушують, то навчання не дасть результату [7].

В епоху Відродження Мішель Монтень (1533-1592) пише, що без осмисленого ставлення до навчання розвиток неможливий: «Ми беремо на зберігання чужі думки та знання. Потрібно, однак, зробити їх власними», а також цитує слова Платона, формулюючи обов'язки людини по відношенню до самої себе: «Роби свою справу і пізнай самого себе» [7].

Я. Коменський вважав, що всім дітям властива спрага знань, і завдання педагога – всіляко заохочувати це бажання: основними процесами в отриманні знання є (за Коменським) увага, воля та діяльність самого учня. Так, згідно з «Великою дидактикою», «все відбувається завдяки саморозвитку, насильство чуже природі речей» [8].

К. Ушинський у книзі «Праця в її психічному та виховному значенні» декламував: «Лікуючи хворого, лікар тільки допомагає природі; так само наставник повинен тільки допомагати вихованцеві боротися з труднощами розуміння того чи іншого предмета: не вчити, лише допомагати вчитися» [8].

Поняття «позиція» (від лат. *positio* — положення, розташування) використовується в різних текстах із різним змістовим наповненням. У словниках поряд із деякими іншими значеннями наводяться два основні значення цього поняття. Перше значення слова «позиція» – «положення, розташування чого-небудь». Друге значення визначається як «точка зору, ставлення до чого-небудь; дія, поведінка, зумовлені цим ставленням» [14].

Педагогіка пропонує комплексне визначення терміну «позиція», яке синтезує підходи інших наук: позиція окреслюється як інтегральна характеристика особистості, що включає усвідомлену сукупність відносин і проявляється у навчанні [3].

С. Рубінштейн визначає позицію як те, що пов'язує свідомість і особистість, що виражає їх єдність. Завдяки свідомості особистість знаходить здатність зайняти певну позицію стосовно життя. Позиція характеризує певний рівень розвитку свідомості особистості [7].

Сучасні дослідники виділяють такі ознаки суб'єктної позиції учнів, як цілепокладання, саморегуляція, активність, самооцінка. Більшість вчених як ознаки визначають відповідальність, самоаналіз, ініціативність, рефлексію, здатність до самозміни, мотивацію до навчання, потребу в подоланні труднощів, самостійну зміну способів дій, усвідомленість.

У контексті нашого дослідження суб'єктність розуміється саме як здатність учня, що може виявлятися і реалізуватися у суб'єктній позиції, яка представляє собою систему домінуючих ставлень особистості, що реалізуються в діяльності і поведінці: усвідомлення та прийняття цілей діяльності; адекватність оцінки своїх можливостей та здібностей, критичність по відношенню до себе та оточуючих, потреба в самоконтролі; здатність діяти цілеспрямовано та самостійно; готовність приймати самостійні рішення та нести відповідальність за їх реалізацію; активність та зацікавленість дитини в організації діяльності, у досягненні позитивного результату, ініціативність; потребою у самовизначенні та самореалізації; здатність аналізувати діяльність, рефлексивно ставитися до своїх дій та навколишнього світу [13].

Суб'єктна позиція проявляється і формується у діяльності, під час обговорення подій, вирішення проблем. Передумови прийняття суб'єктної позиції формуються ще в період дитинства, проте особливо значущим у цьому контексті вчені вважають юнацький вік [2, 4].

У процесі реалізації суб'єктної позиції виробляється критичне мислення, що змушує серйозно замислитися над собою і призводить до розвитку з віком у дітей самосвідомості, тобто формуванню емоційно-ціннісного ставлення до себе. Сформована суб'єктна позиція є гарантією того, що учні зможуть використати весь потенціал сучасної освіти.

Примітно, що у західних дослідженнях немає прямого аналога поняття суб'єктної позиції, але існують подібні, наприклад, attitude (ставлення, встановлення), «самодетермінація», «самоефективність» [6].

Формування суб'єктної позиції дитини - це поетапний, керований процес, який значною мірою залежить від зміни позиції та ролі педагога з розвитком суб'єктності дитини, що можливо, якщо здійснюється індивідуалізація освітнього процесу [6, 8].

Формування - це процес становлення людини як соціальної істоти під впливом всіх без винятку факторів: екологічних, соціальних, економічних, ідеологічних, психологічних тощо. У свою чергу, сформованість має на увазі якусь закінченість людської особистості, досягнення зрілості, стійкості [14].

У педагогічній літературі термін «формування» означає діяльність вчителя, пов'язану із засвоєнням учнем певного елемента соціального досвіду (поняття, дії), і вживається, коли йдеться про те, що учень набуває: поняття, навичок, опановує новий вид діяльності [3]. Водночас термін «формування» позначає процес та результати соціалізації, виховання та саморозвитку, а також цілеспрямованого та організованого оволодіння соціальними суб'єктами цілісними, стійкими рисами та якостями, необхідними для успішної життєдіяльності [14].

В. Сластьонін підкреслює, що діяльність є творчим процесом перетворення навколишнього середовища, людина тим самим перетворює себе і формує себе як суб'єкт свого розвитку та позначає свою суб'єктну позицію [7].

Л. Байбородовою виявлено, що формування суб'єктної позиції дитини значною мірою залежить від зміни позиції та ролі дорослих у розвитку її суб'єктності [15]. Цей процес має ряд послідовних етапів:

1) дитина набуває деякого досвіду поведінки та організації діяльності під керівництвом дорослого (батьків, педагога, старших дітей);

2) дитина поступово вчиться самостійно організувати свою діяльність, ухвалюючи самостійні рішення, роблячи обґрунтований вибір своїх дій;

3) дитина здатна передавати набутий досвід одноліткам та молодшим дітям [15].

Рівень сформованості, розвиток та прояв суб'єктності дитини залежать від низки факторів, таких як особистісні якості учня; наявність/відсутність соціального досвіду; зміст, складність та новизна діяльності; склад учасників діяльності та їх взаємовідносини; наявність/відсутність дефіцитів розвитку та особливостей стану здоров'я.

Дослідження вчених виявляють, що найважливішими умовами формування суб'єктної позиції учня є: роз'яснення важливості та значущості майбутньої діяльності для самої дитини та інших людей, можливостей особистого вкладу в загальний результат, що забезпечує зацікавленість дитини у запланованій роботі; навчання дітей самодіагностиці, способів самотестування, об'єктивної самооцінки власних можливостей, здібностей та досягнень; включення дітей у процес цілепокладання та планування різних видів діяльності; оволодіння дитиною способами проектування власної діяльності; надання можливості приймати самостійні рішення щодо питань, які торкаються інтересів дитини; орієнтація педагогів під час організації освітнього процесу на інтереси та потреби дітей, облік рівня підготовленості дітей до майбутньої діяльності, забезпечення їм можливості досягти позитивних результатів, успіху у роботі; створення ситуацій вибору та самовизначення, соціальних та професійних проб; залучення дітей до аналізу власної та колективної діяльності, організація рефлексії; використання індивідуальних та колективних способів стимулювання творчості та активності дітей [15].

Суб'єктна позиція дитини проявляється і формується у ситуаціях вибору, прийняття самостійних рішень [1], ініціювання нових видів та форм діяльності [6] та регулюється інтеріоризацією (психологічний процес перетворення зовнішніх норм та правил поведінки у внутрішні процеси) [12].

Сучасні дослідження, проведені у США [3], виявляють такі закономірності: середні школи можна поділити на два типи - орієнтовані на досягнення цілей і орієнтовані на оволодіння навичками. У тих школах, де орієнтуються на досягнення цілей, переважає компонент змагання між учнями, головна мета - отримати найвищий бал. Найважливіше в школах з орієнтацією на оволодіння навичками - індивідуальний прогрес учня, його зусилля та зміни, порівняно з попередніми результатами [2, 4].

Як наслідок, у школах, які орієнтовані на досягнення результату, у підлітків зростає тривога і знижується внутрішня мотивація. А в тих закладах, де вчителі дають відчути успіх кожному учневі, враховують інтереси підлітків у складанні навчальної програми, допомагають знайти кожному учневі сенс майбутнього життя, рівень внутрішньої мотивації підвищується, учні охоче звертаються по допомогу, прагнуть опанувати предмет краще і самовдосконалюватися в ньому [191].

Спільне дослідження американських та європейських психологів показало, що тип переважної навчальної мотивації (внутрішня чи зовнішня) залежить значною мірою від вчителя [274]. Тобто зниження мотивації є наслідком розбіжності традиційної форми навчання з освітнім запитом сучасної дитини.

Закордонні експерти (М. Bray, Гон-Конг; S. Christensen, Данія та ін), констатують високу потребу в заняттях з приватними педагогами з щорічним приростом понад 10 % на попит приватних занять у всьому світі. Проглядається тенденція збільшення попиту на дистанційні заняття. Потреба індивідуалізації освітнього процесу дитини є запитом не лише самих учнів, а й батьків, про що свідчить високий попит на репетиторські заняття та щорічне збільшення кількості дітей, які здобувають освіту у сімейній формі.

Сімейна форма навчання – це індивідуальна форма, при якій батьки / опікуни самостійно організують для своєї дитини освітній процес у домашніх умовах. Темп навчання вони підлаштовують під потреби, інтереси та можливості своєї дитини. Головне: учень має здобути знання відповідно до державних стандартів і підтвердити це під час оцінювання у школі [5].

Дослідники сімейної освіти виявляють таку статистику причин переходу на сімейну освіту: проблеми зі здоров'ям дитини – 5 %; психологічні причини – втрата мотивації до навчання, труднощі у взаємодії з однокласниками, вчителями чи адміністрацією школи 38%; незадоволеність батьків шкільною освітою – 52 % [1]. За даними Інституту освітньої аналітики, у 2023–2024 навчальному році понад 87 тисяч українських учнів навчається на сімейній (домашній) формі [1, 2, 10, 11].

Практика сімейної освіти популярна у всьому світі. Найбільше дітей навчаються за такою формою освіти у США – 2,5 млн. (близько 5 % від загальної кількості школярів). Понад 60 тис. дітей на сімейному навчанні в Канаді (понад 1% школярів) та стільки ж у Франції (менше 1%); близько 30 тис. дітей – в Австралії (понад 1% від числа школярів), понад 20 тис. дітей – у Великій Британії (приблизно 0,3% від числа всіх дітей шкільного віку) та близько 15 тис. дітей у Польщі (менше 0,5%). При цьому в низці країн (Німеччина, Швеція, Андорра, республіка Білорусь, Грузія, Хорватія, республіка Кіпр, Греція) сімейна освіта під заборону [11].

Останні дослідження сімейної освіти виявляють такі причини вибору батьками сімейної форми здобуття освіти для своєї дитини: релігійні погляди (оскільки спосіб життя цих сімей часто несумісний зі шкільним розпорядком); незадоволеність батьків якістю та організацією шкільної освіти; фактичне проживання сім'ї в іншій країні та бажання отримати український атестат; ранній інтелектуальний розвиток, коли діти випереджають шкільну програму та використовують інтелектуальні механізми, які характерні для дітей старшого віку; проблеми з адаптацією та взаємодією дитини з дитячим колективом; складнощі з навчанням, зумовлені, наприклад, втратою мотивації до навчальної діяльності; причини, пов'язані з фізіологічними та психічними особливостями дітей, наприклад, синдром дефіциту уваги та гіперактивності [1].

Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2024 рік) надає можливість проведення додаткових занять у школі з учнями, які мають невисоку успішність, відповідна норма була додана до законопроекту після оприлюднення результатів міжнародного дослідження PISA.

Сьогодні в Україні з репетиторами починають займатися змалку: ранній розвиток, логопед, підготовка до школи тощо. Не припиняються заняття й у початковій школі. Батьки прагнуть кращих знань та оцінок з іноземних мов, читання чи загальних дисциплін. Середня школа (7-9 класи) потребує досконалого підходу до предметів вузьких спеціальностей: математика, фізика, хімія. 50% учнів 10-11 класів в Україні користуються послугами репетитора, щоб покращити свої знання. Водночас, 43% школярів пояснили необхідність додаткових занять тим, що навчання у школі недостатньо для того, щоб вступити до закладів вищої освіти. Такі результати містить соціологічне дослідження «Реформа профільної середньої освіти», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології. Там зазначено, що 7% школярів займаються з репетитором через рішення батьків, які вважають навчання в школі недостатнім [11].

Під приватними допоміжними заняттями ми розуміємо заняття з учнями освітнього характеру (індивідуальні й у малих групах), зміст, форма проведення та мета яких залежить від особливих запитів у навчанні, зумовлених індивідуальними потребами та особистими освітніми завданнями і планами учня.

Приватні допоміжні заняття, орієнтовані на задоволення особливого освітнього запиту учня, сприяють усвідомленню ним свого права на самостійні рішення. Специфіка даних занять забезпечує формування суб'єктної позиції через визначення дитиною мети заняття, участь в обговоренні його

змісту та плану; можливість визначати форми діяльності, спираючись на самоаналіз; надання дитині права визначати зміст та обсяг своєї діяльності на занятті; можливість оцінювати свою діяльність та аналізувати ефективність роботи на занятті.

Ключовими особливостями приватних допоміжних занять є: приналежність до неформальної освіти, регулярність проведення, націленість задоволення особливого освітнього запиту учня, індивідуалізація освітнього процесу, відсутність лінійності освітнього процесу, рухливість результату.

Аналіз практики дозволив виділити найбільш поширені типи приватних допоміжних занять: дистанційне навчання дітей-інвалідів вдома, репетиторство, приватні допоміжні заняття з дітьми, які мають труднощі в освоєнні освітньої програми, корекційні курси дітей-інвалідів, заняття з ліквідації прогалів у знаннях (поза шкільним розкладом).

Ефективність приватних допоміжних занять визначається за допомогою критеріїв, що вимірюють сформованість суб'єктної позиції учнів під час усвідомлення та прийняття дитиною своїх труднощів, проблем та дефіцитів, планування та коригування діяльності щодо їх усунення, прагнення до саморозвитку та розуміння перспективної освітньої траєкторії.

Аналіз публікацій та досвіду допоміжних занять дозволив виділити низку ключових особливостей. Їх порівняння з традиційним уроком у масовій школі представлено у таблиці 2.

Таблиця 2.

Особливості допоміжних занять та традиційного уроку в закладі освіти

Ознака	Традиційний урок	Приватні допоміжні заняття
Мета конкретного заняття	Визначається тематичним плануванням, державним стандартом	Формулюється дитиною (батьками), спрямована на задоволення актуального освітнього запиту дитини
Суб'єкт ініціювання занять	Батьки (на підставі заяви про зарахування до освітньої організації)	Дитина, батьки, освітня організація
Основне призначення	Реалізація освітньої програми (робочої програми курсу)	Підвищення успішності (показників з предмета) Заповнення дефіцитів розвитку та соціалізації
Форма взаємодії	Очна (при нормальних умовах – без урахування обмежень пандемії тощо)	Очна Дистанційна (електронна навчання, офлайн взаємодія суб'єктів) Змішане навчання
Кількість учнів	До 25-36 осіб (на практиці) - наповнюваність залежить від школи	Індивідуальні заняття. Заняття в малих групах – залежно від потреб дитини та батьків
Інституційність	Проводяться в освітній організації	Проводяться в освітній організації (державному/муніципальному центрі) Проводяться приватним педагогом
Організатор	Освітня організація	Педагог Студенти/старшокласники
Місце проведення	В освітній організації	В організації (у тому числі неосвітній) Вдома
Стандартизація	Орієнтовано виконання ДС	Направлені на задоволення освітнього запиту дитини (батьків)
Зміст	Визначено освітньою програмою організації	Визначається особливим освітнім запитом дитини та батьків
Частота проведення	Постійно	Регулярно
Спрямованість	Формування знань, умінь, навичок (компетенцій)	Індивідуалізація освітнього процесу – розкриття ресурсів, розвиток здібностей та індивідуальності кожної дитини

Варіанти того, як можна ефективно надолужувати прогалини у знаннях учнів виклали у документі «Рамкові програми для відновлення шкіл», який підготували ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Світовий банк і Всесвітня продовольча програма. Основні пункти зібрані у звіті «Відновлення втраченого навчання: що можна зробити швидко та масштабно». За даними Звіту Всесвітнього економічного форуму 2022, опитані освітяни обрали такі стратегії для подолання втрат у навчанні [16]:

1. Підвищити кваліфікацію вчителів щодо методик прискореного навчання – 45%;
2. Допомогти у покращенні психологічного здоров'я вчителів – 43%;
3. Інтегрувати цифрові технології у освіту та розвивати дистанційне навчання – 39%;
4. Надати матеріали та гаджети для дистанційного навчання – 38%;
5. Надати гаджети та забезпечити доступ до інтернету учням з малозабезпечених родин – 37%;
6. Збільшити кількість учителів для додаткового навчання – 35%;

7. Індивідуально навчати тих, хто потребує додаткової підтримки – 35%;

8. Розвивати соціально-емоційну компетентність учнів – 30%.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз наукової літератури та практичного досвіду дав змогу зробити висновок, що особливостями приватних допоміжних занять, які сприяють формуванню суб'єктної позиції учнів, є можливість реалізації навчання, яке забезпечує варіативність освітніх траєкторій; можливість вибору педагога, форм роботи та видів діяльності; суб'єкт-суб'єктний стиль відносин учня з педагогом; спільне планування занять усіма учасниками навчального процесу; узгодженість з дитиною та батьками вимог до результатів.

Приватні допоміжні заняття сприяють профілактиці педагогічної занедбаності та зниження мотивації в освітньому процесі. Усвідомлення особливого освітнього запиту та докладання дитиною і батьками власних зусиль для його задоволення є проявами суб'єктної позиції учнів та сприяють її розвитку.

Формування суб'єктної позиції учня на приватних допоміжних заняттях, забезпечується тьюторською позицією педагога; створенням інформаційно-освітнього середовища; проектуванням індивідуальної освітньої діяльності дитини, ефективною взаємодією педагога з батьками (сім'єю дитини).

Перспективним вважаємо подальше дослідження організації та проведення допоміжних занять на основі аксиологічного, рефлексивно-діяльнісного та суб'єктно-орієнтованого підходів. У ході експериментальної діяльності з'ясувати яким чином впливають принципи, що визначені за такими підходами, на результативність навчання учнів під час приватних допоміжних занять.

Список використаних джерел

1. Алексеева С. Індивідуальна освітня траєкторія: від побудови – до реалізації. *Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент* : зб. наук. праць. Серія «Педагогічні науки». Київ : «Вид-во Людмила», 2021. Вип. 17. С. 74-82. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/730035>
2. Балакірева О. М., Левін Р. Я. Концептуалізація нової суб'єктності та її прояви в освітній сфері України. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2020. Вип. 44. С. 66-73.
3. Вознюк О. В. Розвиток особистості педагога в умовах цивілізаційних змін: теорія і практика : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2013. 614 с.
4. Гурлева Т. С. Суб'єктність як основа особистісного розвитку взаємодіючих учасників освітнього процесу. *Освітній простір в контексті гуманістичної парадигми: психологічні пріоритети сучасності* : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 40-52.
5. Закон України «Про освіту» 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
6. Косенко Ю. М. Особистісний інтерес у формуванні суб'єктної позиції майбутніх вихователів. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Випуск 2 (131). Одеса, 2020. С. 159-165.
7. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. Київ : Знання, 2010. 520 с.
8. Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів: монографія / О. Т. Баришполец та ін.; за наук. ред. Л. А. Найдьонової, Н. І. Череповської. Київ : Міленіум, 2014. 348 с.
9. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи: ухвалено рішенням Колегії МОН України 20.10.2016 р. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html/>
10. Осадчий І. Г. Педагогіка якості освіти: освітні запити замовників освітньої послуги та вимоги і очікування зацікавлених сторін : науково-практичний коментар у запитаннях та відповідях. Дніпро : Середняк Т. К., 2020. 77 с.
11. Результати всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) для Швейцарсько-українського проєкту DECIDE – «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» та Міністерства освіти і науки України. URL: https://decide.in.ua/wp-content/uploads/2024/09/reforma-profilnoyi-serednoyi-osvity_soczdoslidzhennya.pdf
12. Спеціальна педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Мартинчук, І. М. Маруненко, К. В. Луцько та ін. К. : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2017. 364 с.
13. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.
14. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
15. Шехавцова С. О. Теоретичні і методичні засади формування суб'єктності майбутніх учителів у процесі фахової підготовки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Старобільськ, 2017. 476 с.
16. Global Gender Gap Report 2022 INSIGHT REPORT JULY 2022. The report and an interactive data platform are available at <http://reports.weforum.org/globalgender-gap-report-2022>.

References

1. Alekseeva S. Individual educational trajectory: from construction to implementation. Art education: content, technologies, management: collection of scientific works. Series "Pedagogical sciences". Kyiv: "Lyudmila Publishing House", 2021. Issue 17. P. 74-82. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/730035>

2. Balakireva O. M., Levin R. Ya. Conceptualization of the new subjectivity and its manifestations in the educational sphere of Ukraine. Bulletin of the V. N. Karazin KhNU. Series "Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods", 2020. Issue 44. P. 66–73.
3. Voznyuk O. V. Development of the teacher's personality in the conditions of civilizational changes: theory and practice: monograph. Zhytomyr: Publishing house of Ivan Franko State University, 2013. 614 p.
4. Gurlieva T. S. Subjectivity as the basis of the personal development of interacting participants in the educational process. Educational space in the context of the humanistic paradigm: psychological priorities of modernity: collection of scientific works / edited by S. D. Maksymenko. Kyiv: Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. pp. 40–52.
5. Law of Ukraine "On Education" 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Kosenko Y. M. Personal interest in the formation of the subjective position of future educators. Scientific Bulletin of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky. Issue 2 (131). Odesa, 2020. Pp. 159–165.
7. Kremen V. G. Philosophy of humanism in the educational space. 2nd ed. Kyiv: Znannia, 2010. 520 p.
8. Media psychology: at the intersection of information and educational spaces: monograph / O. T. Baryshpolets et al.; scientific editors L. A. Naidyonova, N. I. Cherepovska. Kyiv: Millennium, 2014. 348 p.
9. New Ukrainian school: conceptual principles of secondary school reform: approved by the decision of the Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine on October 20, 2016. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html/>.
10. Osadchy I. G. Pedagogy of quality education: educational requests of educational service customers and requirements and expectations of stakeholders: scientific and practical commentary in questions and answers. Dnipro: Serednyak T. K., 2020. 77 p.
11. Results of an all-Ukrainian sociological survey conducted by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) for the Swiss-Ukrainian project DECIDE – “Decentralization for the Development of Democratic Education” and the Ministry of Education and Science of Ukraine. URL: https://decide.in.ua/wp-content/uploads/2024/09/reforma-profilnoyi-serednoyi-osvity_soczdoslidzhennya.pdf
12. Special pedagogy: teaching aids for students of higher education. / O.V. Martynchuk, I.M. Marunenko, K.V. Lutsko and others. Kyiv: Borys Grinchenko University, 2017. 364 p.
13. Tatenko V. Methodology of the subjective-actional approach: social-psychological dimension: monograph. Kyiv: Millennium, 2017. 184 p.
14. Shapar V. B. Modern explanatory psychological dictionary. Kh.: Prapor, 2007. 640 p.
15. Shekhavtsova S. O. Theoretical and methodological principles of forming the subjectivity of future teachers in the process of professional training: dissertation ... Dr. Pedagogical Sciences: 13.00.04. Starobilsk, 2017. 476 p.
16. Global Gender Gap Report 2022 INSIGHT REPORT JULY 2022. The report and an interactive data platform are available at <http://reports.weforum.org/globalgender-gap-report-2022>.